

Венелин Грудков¹

ПРОЕКЦИИ НА ЕРЕТИЗМА В „ЛЕГЕНДА ЗА СИБИН“ НА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

Venelin Grudkov

PROJECTIONS OF HERESY IN EMILIAN STANEV'S *THE LEGEND OF SIBIN*

The article aims to establish the importance of a number of heretical and orthodox texts for Emilian Stanev's novel *The Legend of Sibin, Prince of Preslav*. The observations lead to the conclusion that the sources and facts are not used verbatim but are subjected to the author's idea of seeking the answer to the question "What kind of people are we?"

Key words: *heresy, Bogomil movement, modern prose.*

Статията има за цел да установи значението на редица еретически и ортодоксални текстове за реализацията на романа на Емилиян Станев „Легенда за Сибин, преславския княз“. От направените наблюдения се налага изводът, че привлечените изворови факти не се използват дословно, а са подчинени на авторския замисъл, свързан с търсенето на отговор на въпроса „Що за народ сме?“

Ключови думи: *еретизъм, богомилство, модерна проза.*

Периодът 1964–1965 година се оказва преломен за творческата съдба на Ем. Станев. Нееднозначно приетият от критиката „Иван Кондарев“ (кн. 1/1958, кн. 2/1964) е допуснат до читателската аудитория под идеологическия шаблон „летопис на революционните борби на партията и народа по време на Септемврийското въстание“ (Добрев 1982: 108) и писателят се насочва към историческата проблематика. Резултатът са романите „Легенда за Сибин, преславския княз“ (1967), „Антихрист“ (1970) и „Тихик и Назарий“ (1977), определяни във времето като исторически, философско-исторически и старобългаристични текстове (Грудков 2010а: бел. 9)².

Доколкото романите на Ем. Станев могат да бъдат коментирани от различни позиции – литературоведски, исторически, философски и теологически – те многократно са обект на научни анализи. От съвременна гледна точка могат да се обособят две изследователски вълни, насочени към делото на Ем. Станев, които намират израз в редица монографични трудове. Първата се реализира в началото на 80-те години на ХХ век, непосредствено след смъртта на писателя и представлява начален опит за осмисляне на текстовете от позициите на тогавашното време. Втората вълна се центрира около отбелязването на стогодишнината от рождението на Ем. Станев през 2007 и отразява променената културно-идеологическа обстановка след 1989 година (Грудков 2018: 37, бел. 8). Дори можем да говорим и за трета вълна във връзка с проведената във Велико Търново през 2017 г. научна конференция по случай 110. годишнина от рождението на писателя и излезлия през следващата година сборник „Емилиян Станев. Традиция и модерност. Нови изследвания“, но тя още не се е развила във времето.

Ако проследим същността на научния интерес към романите на Ем. Станев от 80-те години насам, проличава и динамиката в коментирането им. В тях централно място заема въпросът за причините, отвели писателя в „историята“. Въпросът е от съществено значение, защото Ем. Станев тръгва в литературата в обкръжението на писатели като Павел Вежинов, Андрей Гуляшки, Емил

¹ Венелин Грудков (Venelin Grudkov) – д-р, професор по българска литература в катедра „Българска литература“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, v.grudkovats.uni-vt.bg

² Нов поглед към вътрешната логика в романистиката на Емилиян Станев в: Грудков 2018.

Коралов, Камен Калчев и др., които обаче не са изкушават от историята. И в тази ситуация търсенето на причините за пренагласата на писателя се налага като задължителен момент във всяко монографично изследване. В тази връзка са показателни становищата на литературни дейци, които през 60-те и 70-те години са близо до Ем. Станев и на практика са свидетели, а в някаква степен и съучастници при създаването на старобългаристичните романи.

Според Петър Динев Ем. Станев се насочва към средновековното време, за да потърси генезиса на редица съвременни проблеми (Станев 1981–1983, 6: 336). Стоян Каролов вижда в старобългаристичните романи резултат от броженията на неспокойния дух на Ем. Станев, който не се задоволява с постигнатото, не остава при рутинното, а винаги търси иновативни жанрово-стилови форми (Каролов 1982: 103). В този план стои и позицията на критиката от началото на 80-те години. Регистрирана е промяна в поетиката на романите от 60-те години въз основа на текстове като „Време разделно“, „Легендата за Сибин“ и „Антихрист“, където в уникални пропорции присъства корелацията история – съвременност, даваща значително по-широки възможности за обобщение, отколкото класическият исторически роман. Модерният за времето си нарратив има за цел да обясни съвременността чрез философско осмисляне на белезите на миналото (Ничев 1981: 371–374).

Безспорно, привлечените тези имат стойност в рамките на търсения отговор, но според нас причините за пренастройката на писателя са комплексни и основната от тях трябва да видим в плана на посттоталитарния анализ на Емилиян-Станевата историческа проза, към която се налага да отнесем без колебания и „Иван Кондарев“. Въпреки че се състои от автономни произведения, тя съставя един хомогенен в идейно отношение текст. В тази връзка особено знаменателни са думите на писателя, че започва да пише „Антихрист“ оттам, където свършва „Легендата“ (Станева 1981: 23). Корелацията на „Тихик и Назарий“ към предходните текстове е очевидна. Встрани остава единствено „Иван Кондарев“, който, както подчертахме по-горе, започва социокултурния си живот в идеологизиран формат и заложените в него послания се игнорират. Самият Ем. Станев нееднократно е изразявал неудовлетвореността си от критическото осмисляне на неговите романи. Той смята, че сложните проблеми, заложен в „Иван Кондарев“, не се коментират (Станев 2003: 153). Затова и последната бележка, оставена в „Дневниците от различни години“ под дата 20.02.1979 г., звучи като призив към бъдещ прочит на романите му, осъществен от родолюбиви позиции и освободен от идеологически норми (пак там).

Разпадането на тоталитарния режим в края на 80-те години и активизираният научен интерес към творчеството на Ем. Станев в рамките на т.нар. втора изследователска вълна показва пълното разминаване между творческите послания на Ем. Станев и идеологическото им остойностяване. Констатацията в максимален мащаб важи за „Иван Кондарев“. Наистина, сюжетът на романа е центриран около събитията от септември 1923 година, но далеч не се изчерпва с тях, което позволи на науката да го интерпретира като „епическа фреска на българския национален живот в неговата битова пълнота и екзистенциални многообразия“ (Игов 2008: 49). Чрез Иван Кондарев, основно чрез дневниковите му бележки, които хронологически отвеждат към началото на XX век, се очертават пътищата, по които се формира българската лява интелигенция, чиито настроения след войните се радикализират. Христакиев се връща назад във времето, за да дири корените на българската буржоазия. На този широк исторически фон, който надхвърля единичното събитие, Ем. Станев позиционира сблъсъка между героите и гравитиращите около тях, за да може в крайната реализация да се наложи представата за огледалната същност на двете идеологии (Игов 2008: 52), които определят панорамата на обществения ни живот в продължение на десетилетия преди и след 1944 година. „Иван Кондарев“ се наложи като първият и единствен политически роман в българската литература (Димитрова). Градът К. се оказва умален модел на държавата, където се конфронтират в драматични измерения две чужди на българската историческа съдба и менталност тоталитарни идеологии, които в своите агресивни проявления заявяват амбиции да променят социума (Алипиева 2008: 54).

Ем. Станев получава първите си впечатления от българската действителност във Велико Търново, каквото го е наблюдавал във Варуша от началото на века. Чрез колоритните обитатели той си създава ранна представа за „нещо общобалканско, нечисто и парцаливо“ (Станев 1981–1983, 7: 9). Колкото и да е живописен градът в детските очи на бъдещия писател, той носи в себе си „някаква мръсотия“, която споменът ще асоциира със „стара плът, вмирисана на оцет и износена дреха“ (Станев 1981–1983, 7: 16).

Именно тази взаимовръзка между ранно възприятие и последвала във времето асоциация ще наложи трайното присъствие в „Иван Кондарев“ на мотива за мръсотията, която е пропила основните топоси на живеенето на провинциалния град / държавата – къщите / бедняшките и буржоазните, улиците и кръчмите (Димитрова). Мотивът придобива семиотична стойност и налага идеята за тотална деструкция в морала и държавността. И в рамките на този напуснал нормалността свят невъзможната на пръв поглед релация се оказва факт. Образите идеи, Кондарев и Христатиев, по линията на игнориране на изконни човешки добродетели и разбирането на човека само като средство за постигане на „голямата цел“ се оказват идентични (Димитрова). Ем. Станев отива още по-напред в своите обобщения, като показва как физическата мръсотия прониква в дълбоката същност на човека / българина и като нейна емоционална реакция се ражда озлоблението.

Няма герой в „Иван Кондарев“, в чиято душа всезнаещият автор да не вижда злоба, неудовлетвореност, алчност, мъст, стремеж към разрушаване на съществуващото в името на някакъв бъдещ ред, обикновено нагласен в главите на всеки индивид, така че индивидът да се овъзмезди за своето недоволство (Алипиева 2008: 55).

Като се съобразим с Емилиян-Станевото разбиране за литературата като феномен, в който са концентрирани мъките на един народ да се самопознае, пред нас застава въпросът какво познание се постига чрез „Иван Кондарев“? А познанието/отрова е свързано с облика на българина от XX век, обграден с мръсотия в прекия и преносен смисъл, дезинтегриран, тъй като злобата към другия не води до единение. В битността си на родолюбец Ем. Станев се чувства травмиран от огромното страдание, което понася българският народ през вековете. Според него, ако страданията на народа ни се натрупат като каменни блокове, ще се получи „най-високият паметник на страданието“ (Станева 1981: 221). И в този план той има ясното съзнание, че негативният облик на съвременния българин е резултат от исторически унаследено страдание. Дори изказва изненада, че ранната критика не открива в тази теза перспективен път за обяснение на текста, което обвързва със слаби исторически познания или автоцензура (Станев 2003: 36). Именно в този логическа връзка трябва да оценим значението на „Иван Кондарев“ за прозата на Ем. Станев. В него вижда негативния облик на българина и през старобългаристичните си романи, които в случая играят роля на противоотрова, се връща назад във времето, за да търси формиралите го исторически процеси. Или, чрез историческия роман за близкото минало Ем. Станев се насочва по специфичен път към средновековната история, т.е. без „Иван Кондарев“ биха били невъзможни „Легендата“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“. Оказва се, че „Иван Кондарев“ е крайгълният камък в романистиката на Ем. Станев. От него започва „завоят“ на писателя към историята, чрез чиито разгадки гради народо-психологическите си прозрения.

През целия си живот Ем. Станев е изкушен от историческото знание. Детските му години са свързани с историческия пейзаж на Търново и ранния стремеж да опознае тайните на „богоспасяемия град“ зад руините на Царевец и Трапезица (Грудков 2010а: 5). Впоследствие всяко идване в Търново го настройва „исторически“. Едни от последните му думи, записани в спомените на Н. Станева, отразяват „гнева“ му от „немошта“ на съвременността да се домогне до величини като Левски и Ботев (Станева 1981: 354).

След като очертахме основните причини за насочването на Ем. Станев към историческата проза, е необходимо да навлезем и в конкретните моменти. А „Легендата“ тръгва от епизода, разказващ за катара Робер льо Бугр от книгата на Жорж Деромиен „Инквизицията“. Търсещото исторически терени въображение на писателя очертава и фабула – героят е богомил, който напуска България след гоненията на цар Борил срещу еретиците от 1211 г., впоследствие се включва в дуалистичните тежнения в Западна Европа от началото на тринадесетото столетие, но разочарован от катарската практика, става инквизитор и непосредствено преди смъртта си се връща в България, за да остави ненамерилата покой душа в родните предели (Станева 1981: 180). Известно е, че този първоначален замисъл остава нереализиран, но не трябва да се подценяват усилията на Ем. Станев за написването на голям роман за „великата българска ерес“. Изначалната концепция за героя – богомил, катар, инквизитор, средновековен българин с „опустошена душа“ – в основните си елементи повтаря живота на двама видни западноевропейски еретици катарите от XII–XIII век.

Първият е Бонакурзос от Милано, живял през втората половина на XII век, автор на „Изложение върху ереста на катарите“, което се налага като важен извор относно дейността на еретиците, тъй

като самият автор е бил член, а впоследствие и лидер (*magister, doctor*) на катарска еклезия. В края на столетието се отказва от „дуалистичните си заблуди“ преминава на страната на официалната римска църква и от тези позиции създава своето „Изложение...“, предлагащо информация от първа ръка за практиката на катаризма в Северна Италия, които показват сходство с глобалната идеология на българските богомили, реставрирана въз основа на домашни извори – „Тайната книга“, „Беседата против богомилите“ от Презвитер Козма (Ангелов и др. 1967: 120–127).

Вторият е Райнер Сакони, роден в северноиталианския град Пиаченца, център на усилена дуалистична активност през XIII век. В продължение на 17 години е водач (ересиарх) на ломбардска катарска организация. Към средата на тринадесетото столетие под влиянието на инквизитора Петър от Верона напуска еретическата общност и става член на Доминиканския монашески орден, като се включва в гоненията на бившите си съидейници. Подобно на Бонакурзос от Милано и той пише съчинение под заглавие „Изложение на брата Райнер от ордена на братята проповедници за катарите и братята от Лион“, където от новите си позиции (в периода 1254–1259 година е дори ръководител на инквизицията в Ломбардия със седалище в Милано) изразява ненавистта си към противниците на официалната църква. И доколкото връзката на българското богомилство със западноевропейския дуализъм все още се оспорва, особено значим е списъкът на еретическите общности според етно-произхода им – от Франция през Италия и Византия до България – изготвен от Райнер Сакони. В нашите земи се сочат Българската църква и Драговицката църква (Ангелов 1993: 21, 105), като е направено еднозначното уточнение, че именно от тях произхождат всички останали Църквата на Конкорцецо, на Байоло, Тулузката, на латинците в Константинопол и т.н. (Ангелов и др. 1967: 136).

Мемоарните бележки не ни позволяват да посочим конкретния извор, който използва Ем. Станев, за да се запознае със западноевропейския катаризъм и противодействието на официалната църква срещу него, но без съмнение първоначалната идея за героя се е формирала под влияние на предварителни проучвания. Доказателство за верността на тезата са и издадените през 2010 г. неизвестни досега части от архива на писателя (Радев 2010: 71), които също налагат представата за задълбочена подготовка.

Според разчитането на архивни бележки този подготвителен период трае близо две години (май 1964 – октомври 1965), в чиито рамки Ем. Станев изоставя началната си идея и решава да изгради сюжета на бъдещия роман върху територията на българската история. В светлината на горните коментари за причините, довели писателя до историята, резултатът е напълно закономерен, защото той тръгва назад във времето да търси отговор на въпроса: „Що за народ сме?“, и всеки един от старобългаристичните му романи добавя нови щрихи, но общата представа може да бъде репрезентативна, единствено ако героите са поставени в среда с национални измерения³. В „Легендата“ акцентът върху българското начало е поставен чрез прабългарския аристократ, който е потомък на „държавнотворен“ народ, който обаче е маргинализиран в резултат на консолидационни процеси и християнизацията на държавата.

За крайната реализация на „Легендата“ влияние оказва и донесената от проф. В. Бешевлиев сребърна чаша, върху която е разчетен надписът „Сибин, велик жупан на България“, с което се намира и името на героя (Станева 1981: 177).

Възгледите на Ем. Станев за последиците от налагането на християнството (ок. 864–865 г.) и появилите се в неговата перспектива ереси за историческата ни съдба се формират въз основа на идеите на П. Мутафчиев (Мутафчиев 1934; Грудков 2011: 37). В „Легендата“ той търси проекциите на богомилството върху духовния свят на българина. В същия план се изследва влиянието на Православната вяра в „Антихрист“ (Грудков 2010а), а техните уродливи форми се откриват в „Тихик и Назарий“ (Грудков 2014).

От архивните материали виждаме, че Ем. Станев съзнателно и последователно си води записки за събития, дати, имена и пр. В същото време само част от събраното историческо знание попада в литературния текст и то не в качеството му на пасивен интериор, а като проекция на началната концепция, чрез него се изговаря авторската идея.

Този авторски проект, както посочихме по-горе, за първи път е осъществен в „Легендата“. Цялото богомилство – неговата теоретическа обосновка (космогония, христология, есхатология) и практика

³ За народопсихологическите прозрения на Емилиян Станев в: Грудков 2010б.

(йерархия, ритуалистика) присъства в текста. И тук пред нас стои предизвикателството да се установят изворите на писателя и конкретният начин на боравене с тях.

Мемоарните бележки сочат, че Ем. Станев навлиза в света богомилската ерес основно чрез текста на „Тайната книга“ („Йоаново евангелие“), познат му чрез превода на каркасонския препис от XIV в. от „Старобългарските страници“ на П. Динеков и монографичното изследване на Й. Иванов върху богомилството, където наред с общите въпроси за произхода на учението, връзките му с предходни дуалистични идеологии и др. на коментара на „Тайната книга“ се отделя особено внимание (Станева 1981: 180, 228).

Същностна черта на „великата българска ерес“ е дуалистичният подход за обяснение на света чрез противоборството на две начала/сили – добро и зло – чрез конкретна персонификация при различните проявления. Дуализмът обаче не е иновация на богомилството. По тази линия българската ерес се вписва в една дълговековна традиция, реализирана чрез учения като манихейство, масалианство и павликянство, като последното оказва пряко въздействие върху формирането ѝ. Дуализмът на тези учения е от реакционен тип. Идеологическите им възгледи се базират на представата, че борбата между доброто и злото е безначална и безкрайна, докато дуализмът на богомилите има умерен характер, господството на злото в света е ограничено във времето. Доказват го изворите и най-вече „Тайната книга“, не без основание мислена като „еретическа библия, която представя в картини и образи богомилската вяра“.

Определя се като „еретическа библия“, защото самата ерес паразитира върху официалното християнство и като преосмисля основните му тези, дава отговор на задължителните за всяка митологическа система въпроси: Как е създаден светът? Каква е мисията на Христос, след като първите създадени хора губят невинността си и отпадат от небето? И какви са перспективите пред човека и света в есхатологичен план?

„Картините“, чрез които богомилството в България се налага като реална култова и социална практика в периода X–XIV век, са общо три: Предвечен свят; сатана създава сегашния свят; второто пришествие и свършекът на света на сатаната (Иванов 1970: 62–65). Самото тривиално етикетирание на отделните „картини“ говори за умерено дуалистичния тип мислене на българските богомили, което на фона на традициите може да се определи като своеобразен еретически оптимизъм. Защото периметърът на ефективност на злото е лимитиран до „седем дена, които са седем века“ и е рамкиран от предвечния свят, където няма сблъсък добро/зло, и второто пришествие, което слага края на господството на злото.

В общите си очертания, но вече ориентирани към авторската идея и трите картини присъстват в текста на „Легендата“.

Предвечен свят

Установената свързаност на Емилиян-Станевия текст със фрагменти от „Йоановото евангелие“ (Грудков 2011: 52–53) показва фактологическата зависимост на модерния текст от използваните източници, но в същото време можем да видим и стремежа на автора да излезе извън основните си извори. „Тайната книга“ и реконструираната върху текста ѝ представа за света на изначалната хармония „премълчава“ дали сатаната е син на Бога, а Ем. Станев го определя като „старши син“. По този начин Ем. Станев разширява изворовата база на романа. Привлича факт от съчинението на византийския теолог и екзегет от втората половина на XI и началото на XII век Евтимий Зигавин „Догматическо всеоръжие“ („Паноплиа догматика“), създадено в периода 1111–1115 г. по поръка на византийския владетел Алексей I Комнин (1081–1118) във връзка с процеса срещу богомила Василий. Същинската част на паметника съдържа 28 глави/титула, част от догматическия репертоар на византийската богословска мисъл, като 27 глава се отнася за богомилството и се състои от въведение и 52 параграфа, където се цитират и оборват отделни постулати на богомилската идеология. Именно там стои привлечената от Ем. Станев вест: „Казват (богомилите, водени от Василий – б.м., В.Г.), че Самаил⁴ е син на отца и е по-първ от сина на словото (Исус Христос – б.м., В.Г.) и бил по-силен като първороден и че били братя помежду си от един баща“ (Ангелов и др. 1967: 76). Тези констатации говорят, че в изворите присъстват различни вести за отношенията между бога и сатаната, което е и

⁴ Т.е. сатана (Иванов 1970: 25, бел. 1).

знак за многообразните форми, под които ереста съществува. Парадоксално е, но е исторически вярно и обяснимо, че медиевистиката възстановява богомилската същност не толкова въз основа на текстове, възникнали в еретическите среди, а въз основа на паметници, създадени от позициите на официалното Православие. И едните, и другите – и богомилските, и антибогомилските, изговарят статута на сатана в контекста на умерено дуалистичното мислене.

От текста на „Йоановото евангелие“ става ясно, че за богомилите сатана е „строител на всички неща и подражател на отца“.

В „Беседата“ на Презвитер Козма (вероятно текстът ѝ се ражда в резултат от преки наблюдения върху богомилската практика) присъства вестта, че според еретиците, които тълкуват превратно евангелската притча за двамата синове (Притчата за блудния син, Лука 15: 11–32), смятат, че по-старият син е Исус Христос, а по-младият, който заблуждава родителите си, е сатана (СБЛ 1982: 45).

В проповедта на богомила Василий Самаил е втори по ранг след добрия бог, притежава неговия образ, одежди и също като него стои на трон от дясната му страна. В резултат от извършения богоборчески акт, в който е следван от незначителна част от ангелския свят, Самаил се отъждествява с несправедния иконом/пристойник от притчата на Лука 16:1–10. Несправедливият управител (Самаил) изгубва доверието на своя господар (бог отец) и опрощава дълговете на длъжниците (падналите ангели), за да бъде приет в домовете им (Ангелов и др. 1967: 74, 99).

От направения изворов преглед е ясно, че богомилските и противобогомилските извори обозначават статута на сатана като митологическа персонификация на злото, но с изричното уточнение, следствие от умерено дуалистичната същност на ереста, че той създава материалния свят и човека по волята на бога отец. „Тогава (непосредствено след отпадането му от предвечния свят – б.м., В.Г.) бог отец се смили над него, даде спокойствие нему и на ония, що бяха с него, за да направи каквото пожелае, до седмия ден.“ Според нас това е израз на своеобразен еретически провиденциализъм.

При представяне на богомилската идеология в „Легендата“ Ем. Станев е зависим от източниците си, но във връзка собствените си представи не копира пряко образа на сатана. От богатата изворова база взема само неговия базисен статут като персонификация на злото, но игнорира провиденциалната му същност. Според Ем. Станев сатана отпада от небесния свят не в резултат на богоборчески акт – теза, тиражирана в изворите. Падането му е емоционална реакция от дългото му пребиваване до престола на бог отец. Самият той е различен от останалите обитатели на спокойното божествено царство – равни и обединени в дълга си да възхваляват своя господар. Сатанаил е „огромен и блестящ като комета“, осъзнал е безсмислието на службата си в безкрая на времето на предвечния свят, където „във вечен покой, светлина и слава“ пребивава богът отец и, разпален от стремеж да създаде нещо смислено, взривява застиналата хармония на предвечния свят.

Натоварен с нови функции, сатана се втурва в „Легендата“ като отрицание на спрялото време, превръща се в изконна причина за вечното движение в света, което тече и през деня, и през нощта. Ем. Станев трансформира митологическия персонаж сатана в универсален критерий, чрез който се съизмерват героите – аристократът Сибин, непостигнал духовна завършеност, плебеят догматик Тихик, „революционерът“ Силвестър. От отношението на всеки един от тях към еталона „сатана“ произтича същността му.

Още в началото на „Легендата“ преславският княз разсъждава над въпроса кой създава тънката снежна кора, която не издържа тежестта на елените и прави лова успешен. В нестройната му мисъл кората е дело и на бог, и на сатаната, докато за Тихик, отново в мислите на княза, отговорът е еднозначен – материалният свят е създаден от сатана и кората е негово дело. Ако си позволим читателска волност и въвлечем в този разговор отец Силвестър, то отговорът му ще бъде, че тънката снежна кора не е създадена нито от бог, нито от сатана, а от силата на разрушението.

Сатана създава сегашния свят

Изворите еднозначно сочат, че когато сатана изпада от небесния кръг, създава материалния свят с изричното условие, че творението му ще просъществува „седем века“ (Грудков 2011: 56–57). Използваната форма за отбелязване на време е типична за митологическото мислене и е лишена от конкретика, но в този си статут извежда в силна смислова позиция основния умерено богомилски възглед за ограничеността на силата на злото в света.

Според „Йоановото евангелие“, когато изтекат „седемте века“, сатана обещава да върне отнето от бога: „Бъди търпелив спрямо мене, аз всичко ще ти върна“. Обобщаващото „всичко“ получава конкретни измерения в проповедта на богомила Василий. Според „Паноплия догматика“ Самаил обещава на бога да попълни празните места на падналите ангели с човешки род (Ангелов и др. 1967: 78). Този мотив е привлечен от Ем. Станев (за пореден път регистрираме излизането на писателя от основния му извор и разширяване на кръга на източниците) – именно към празните небесни престоли се стреми Каломела. Мисълта за тяхното реално небесно съществуване до определен момент осмисля пребиваването и в богомилската еклезия. Върху небесен престол, редом с девата, се вижда и Тихик.

Централно място в глобалния богомилски разказ заема въпросът за създаването на човека. Доколкото ереста представлява своеобразна християнска мимикрия, в нея се следват антропологическите модели на официалната религия, според които човекът притежава двойствена същност – материална/телесна и духовна. Същевременно в отделните извори се натъкваме на различни варианти на общата представа.

Според „Тайната богомилска книга“ сатана първо създава от глина мъжка фигура, поселва в нея падналият ангел от третото небе и от част от направения човек извайва женско тяло, в което влиза падналият от второто небе ангел.

Евтимий (XI в.), монах от константинополския манастир Перивлепта, оставя обширно полемическо съчинение, което е свидетелство за реакцията на официалната византийска църква срещу проникващото от север богомилство. Евтимий произхожда от малоазийската област Акмония (вероятно Мала Азия е и първата територия извън България, където богомилството се разпространява) и при едно свое връщане по родните земи става свидетел на броженията на малоазийските богомили, предвождани от Йоан Чурила, които той нарича с презрителното име „фундагиагити“. Директно преведено, прозвището означава „торбоносци“ и е свързано с практиката на еретиците – те не се трудят, а обикалят с „торби“ и просят милостиня. Евтимий Акмонийски засвидетелства и възгледите на местните еретици за начина, по който е създаден човекът. Те не конкретизират от каква материя е направена човешката телесност, но проповядват, че „нечестивият дявол“ откраднал човешката душа от бога, но не могъл да я задържи в тялото. Чак след триста години той успява да посели откраднатата душа в бездиханното тяло, но я осквернил с предварително погълнати животински нечистотии – змия, скорпион, котка, куче, вълк, пантера и др. (Ангелов и др. 1967: 57).

Най-подробен е разказът у Евтимий Зигавин. Според последователите на богомила Василий Самаил създава тялото на Адам от пръст, примесена с вода, но всичките му опити да го оживи чрез собствения си дух са напразни. Тогава Самаил се обръща за помощ към добрия отец с уверението, че ако се смиле и му даде душа, създаденото същество ще е общо и от създадените поколения ще се запълнят празните ангелски престоли.

Сведенията в трите източника се различават единствено в начина, по който създаденото от сатана тяло „оживява“. В тази връзка не можем да приемем като логично богомилското настояване, че в човека присъства и божи дух – веднъж чрез падналите ангели („Тайна книга“), втори път чрез откраднатата от бога душа (Евтимий от Акмония) и трети път чрез дарената по божия милост душа („Догматика паноплия“). Отпадналите от небесното царство ангели и особено в новото си качество като съсъд на сатана, подобно на новия си властител, губят предвечната си природа. Наистина, „богът на фундагиагитите“ успява с измама да получи душа от бога, но при опетняването ѝ (масалианска валенция) тя автоматично губи изконната си божия същност. По-скоро в тази ситуация виждаме опит на еретиците да смекчат песимистичните нотки във вярванията си за създаване на човека и синхронизирането им с общия оптимизъм на учението в есхатологически план.

Единствено според вестите на „Догматическото всеоръжие“ богомилите смятат, че човекът е осенен от истинен божи дух. Неслучайно именно в този разказ се прави характеристика на оживялото същество: „И бог ... вдъхнал на изваяния от Самаил душа – човекът веднага станал жива душа, която осветява тялото и го краси с много прелести ...“ (Ангелов и др. 1967: 75).

Мемоарните бележки не показват, дали Ем. Станев познава фрагменти от обширното полемическо съчинение на Евтимий от Акмония, но на тяхна база със сигурност можем да твърдим, че той познава догматическия текст на Евтимий Зигавин. В спомените си Н. Станева отбелязва, че говори с П. Динеков за „Алексиадата“ на Ана Комнина (1083–1153). Естествено за българската история от петнадесетомния

труд, който обхваща времето от 1969 до 1118 година, има значение онази част, в която се говори за противодействието на Алексей I Комнин срещу богомилите – изобличаването на богомила Василий, съда срещу него и изгарянето му като еретик на хиподрума във византийската столица. Този дял от „Алексиадата“ образува цялостен хомогенен антибогомилски текст с 27 титул от „Паноплия догматика“. Второ, доказателство, че Ем. Станев познава Евтимий Зигавин, е обстоятелството, че той заимства името Каломела, вероятно през изследването на Й. Иванов за богомилите, от „Догматическото всеоръжие“. Там името е Калмена, а не Каломела, и е сестра близначка на Каин, след като Самаил прелъстява Ева.

В случая Ем. Станев има възможност да избере извор, въз основа на който да въведе в „Легендата“ богомилските антропологически възгледи. Той съзнателно привлича вестите от „Тайната книга“, което на първо четене е изненада на фона на нееднократно регистрирания по-горе стремеж на автора да излезе от основния си източник и да разшири изворовата си база. На практика Ем. Станев избира „песимистичния разказ“, според който външната обвивка на човека е направена от „земна тиня“, обитавана от духа на паднал ангел“. Човекът, създаден по този начин, не притежава живата душа, която да украси телесността, да я украси и тя да засвети. Според Ем. Станев същество от този тип (българинът от X век) в максимална степен е подвластно на дявола и пред него липсват духовни хоризонти. Поради тази причина Ем. Станев твърди, че „Легендата“ остава неразбрана в качеството си на „много тъжна книга за оня народ, който е направил държавата и е изчезнал“ (Станева 1982: 250).

Второто пришествие и свършекът на света на сатаната

Съизмерването на Емилиян-Станевите герои Сибин и Тихик, Еньо-Теофил и Евтимий, Тихик и Назарий по линия на отношението им към персонификациите на злото в света е най-прекият път към разбиране на тяхната същност. В тази връзка може да се твърди, че Сибин не е закрепостен само към една идея, а се движи в широко мисловно пространство, чиито знаци са византийският Исус, еретическият бог и прабългарският отечески закон, насочен към следите на останалото в миналото езичество.

За разлика от него Тихик „бяга в една писта“, той търси инициация единствено в рамките на богомилската идеология в целия ѝ формат. Именно като пряко следствие от фанатизма му Ем. Станев въвежда в текста на „Легендата“ богомилските представи за второто пришествие. Бившият роб сяпао вярва в неизбежното възмездие, в неотменимостта на мига, в който броят на праведниците на земята ще стане равен на освободените от падналите ангели небесни тронове. Тогава сатана, разгневен от предстоящия край на господството си, ще започне война против праведниците, които ще получат последна и вечна закрила от бога. Конкретната картина у Ем. Станев е натоварена с важни гносеологически функции – укрепва еретическата вяра, оттласква от греха и в основната си част е изградена под влияние на „Тайната книга“.

От зависимостта на авторския текст от изворите става ясно, че Ем. Станев трансплантира богомилските космогонични и апокалиптични представи, като дословно следва източниците си, така че на практика можем да говорим за класическа контаминация (Грудков 2011: 61–62). Подобен момент присъства и в „Антихрист“ – при въвеждането в текста на романа на исихастката доктрина писателят пряко копира езикови структури от изследването на К. Ф. Радченко „Религиозни и литературни движения в България в епохата преди турските завоевания“ от 1898 г. (Грудков 2010а: 66; Русева 2018).

Доколкото богомилството функционира чрез отрицание или преосмисляне на основните пунктове на официалната религия (за създаването на света; за ролята на Исус Христос; за края на света), то проповядва и свой христологичен възглед, който обаче не намира място в „Легендата“. В текста ѝ не се откриват дори следи от еретическата христология, чрез която се осъществява логическата връзка между космогоничните и есхатологическите възгледи на богомилите и която оцелостява идеологията им. Следователно, богомилските христологични вярвания не са научна фикция. Те са засвидетелствани в изворите, част от които Ем. Станев познава и използва.

Според текста на „Тайната книга“ богът отец изпраща своя син на земята, за да разобличи сатаната и да подготви човечеството за второто пришествие. Когато сатаната разбира, изпраща един от падналите ангели, който взема три дървета, дава ги на Мойсей, за да се направи кръст, на който

синът да бъде разпнат. После сатаната изпраща пророк Илия, наричан Йоан Кръстител, да кръщава във водата. Неговото кръщение обаче е неистинно, то не дава реално опрощение на греховете, а тласка хората към тъмнината на греха, защото само онзи, който е осенен от кръщението на сина, ще заслужи небесното царство.

Още по-подробни са сведенията на Евтимий Зигавин за христологичните възгледи на богомилите: когато добрият бог вижда, че хората страдат под властта на Самаил и само единици ще успеят да стигнат до освободените ангелски престоли, осъзнава, че е измамен. Единствено според този богомилски нарратив сам бог вдъхва душа у човека и сега я съжالياва за мъките, причинени ѝ от Самаил. Затова, „възправил се за наказание“, излъчва през 5500 година от сърцето си „слово, т.е. син и бог“ (Ангелов и др. 1967: 104). Характерна черта на богомилската христология, особено в този извор, е докетизмът, според който синът само привидно се ражда, действа на земята и умира на кръста като човек, а реално той е само логос, чисто божие слово (Ангелов и др. 1967: 104 и сл.). Налице е груба конфронтация на еретическото учение спрямо официалната религия, тъй като се игнорира богочовешката природа на спасителя, постулирана още на Първия вселенски събор в Никея през 325 година.

Единственият оптимистичен елемент от цялостната богомилска идеология е съсредоточен във фигурата на сина. В случая не пренебрегваме т.нар. богомилски оптимизъм, базиран на еретическите апокалиптични представи, но в оригиналната концепция на Ем. Станев той не е надеждна духовна опора за членовете на еклезиата, вероятно поради своята времева отдалеченост. Когато Силвестър обявява „новото учение“, там наставя истинска вакханалия, а Каломела споделя битието на нямащия бог преславски княз.

Във векторното време, което следва богомилската мисъл, синът е активен в периода, в който на земята властва злото, и мисията му е да разкрие истинската същност на сатана и чрез кръщението си да отсее праведниците от грешниците. Или, за еретиците синът е светлият лъч, реалният дух на времето. И когато Ем. Станев целенасочено го игнорира, той следва народопсихологическите си разбирания, според които българинът от независимо коя епоха (средновековна или съвременна) и в какъв културен контекст (православен или еретически) не вярва в духа (Станев 2003: 33). Поради тази причина писателят буквално „вади“ от „Легендата“ фигурата на сина, т.е. духа от богомилските представи. Разчиства света на сатана от коректив и при липсата на стойностен дух злото става универсалният критерий на литературния текст. С него се сблъскват и съизмерват всички герои – от редовия член на богомилската еклезия до Тихик, Каломела, Силвестър и Сибин. По тази причина и обстановката в показаната от Ем. Станев еретическа общност е мрачна, достатъчна е искра, за да ерозира вярата. В перспективата на старобългаристичната проза посланието на писателя е еднопосочно – социум, чийто живот е лишен от дух, излъчва диктатора Тихик с лъжата и насилието като негови основни оръжия, той в никакъв случай не може да интегрира проминентни фигури като Сибин.

И в този план вече можем напълно да разберем цитираното по-горе признание на Ем. Станев, че „Антихрист“ започва оттам, където свършва „Легендата“. Според автора преславският княз споделя трагедията на българина по принцип, защото не успява да приеме духа. Крайната съдба на героя произтича и от обстоятелството, че средата не му предлага приемлив идеал. Или по – скоро единственият, но невъзможен за постигане идеал е безвъзвратно отминало езичество, а затова и Сибин буквално е поселен в безвремието на митологичното пространство, където „да броди и търси неутоливо своя бог“ (Станева 1981: 239).

Новият етап в търсенията на Ем. Станев започва с „Антихрист“, където мисловният живот на героя е центриран около фигурата на Исус Христос⁵. Спасителят е предложението на Еньо идеал. В детската душа се ражда ранен култ към него. Той е адресатът на молитвите му, но от етноспецифичното и отчасти субективно възприемане на Възкресението Му тръгва разколебаната вяра и следват най – драматичните провадания на Антихриста. Като се почне от оня първи запомнен Великден в „богоспасяемия град Търнов“, когато у детската душа остава впечатлението, че дяволът не е обезсилен и се свърши със съня, който със своята кошмарно демонична атмосфера представя Спасителя като невинна жертва, върху която се гради „спасителната лъжа“.

⁵ За обвързаността на романите на Емилиан Станев със християнската култура: Джевицека 2018.

Ако отново се върнем към текста на „Легендата“ – установихме, че богомилската идеология е привлечена в редуциран формат без христологичен компонент. Модусът извежда в силна позиция две лишени от исторически оптимизъм послания – светът и човек (земна материя плюс дух на паднали ангели) са създадени и подвластни на злото и в необозрима перспектива (“след седем века“) е второто пришествие.

ЛИТЕРАТУРА

- Алипиева 2008.** Алипиева, А. Националната идея в романа „Иван Кондарев“ от Емилиян Станев. // *Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата*. Велико Търново, с. 53–62.
- Ангелов 1993.** Ангелов, Д. *Богомилството*. София.
- Ангелов и др. 1967.** Ангелов, Д., Примов, Б., Батаклиев, Г. *Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори*. София.
- Грудков 2010а.** Грудков, В. *Житие на българския Антихрист*. София
- Грудков 2010б.** Грудков, В. Прозренията на Емилиян Станев за корените на българската вяра и съмнения. // „*Проглас*“, кн. 2. Велико Търново. 2010, с. 115–125.
- Грудков 2011.** Грудков, В. Емилиян Станев между смисъла и вярата“. Пловдив.
- Грудков 2014.** Грудков, В. За идеологическата употреба на изкуството. // „*Пламяк*“, 2, с. 98–106.
- Грудков 2018.** Грудков, В. Щрихи към романистиката на Емилиян Станев“. // „*Емилиян Станев. Традиция и модерност. 110 години от рождението на писателя. Нови изследвания*. Велико Търново. 2018, с. 35–47.
- Джевицеца 2018.** Джевицеца, Е. Емилиян Станев – християнски писател или нихилист. За мирогледните дистинкции в българското литературознание. // „*Емилиян Станев. Традиция и модерност. 110 години от рождението на писателя. Нови изследвания*. Велико Търново. 2018.
- Димитрова.** Димитрова, И. Побеснелият свят. [http:// www.liternet.bg/publish13/i_dimitrova/pobesneliat.htm](http://www.liternet.bg/publish13/i_dimitrova/pobesneliat.htm)
- Динев 1966.** Динев, П. Старобългарски страници. Антология. София, 1966.
- Добрев 1982.** Добрев, Ч. *Забранените плодове на познанието*. Пловдив. 1982.
- Иванов 1970.** Иванов, Й. *Богомилски книги и легенди*. София. 1970.
- Игов 2008.** Игов, Св. *Третият случай. Емилиян – Станевият „Иван Кондарев“*. В: „Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата“. Велико Търново. 2008, с. 39– 2.
- Йовева 1981.** Йовева, Р. *Философско – историческите романи на Емилиян Станев*. София. 1981.
- Каролев 1982.** Каролев, Ст. *Неутолимият. Книга за Емилиян Станев*. София. 1982.
- Мугафчиев 1934.** Мугафчиев, П. *Поп Богомил и св. Иван Рилски*. В: сп. „Философски преглед“, 2, 1934, с. 97–112.
- Ничев 1981.** Ничев, Б. *Съвременният български роман*. София. 1981.
- Радев 2010.** Радев, И. *Емилиян Станев л диалог с времето*. София. 2010.
- Радченко 1898.** Радченко, К.Ф. *Религиозно и литературно движение в Болгарии в епоху перед турецким завоеванием*. Киев. 1898.
- Русева 2018.** Русева, В. *Лествицата Човек и крахът на историята. Романът „Антихрист“ на Емилиян Станев*. В: Емилиян Станев. Традиция и модерност. 110 години от рождението на писателя. Нови изследвания. Велико Търново. 2018, с. 188 – 209.
- СБЛ 1982.** *Стара българска литература. 2. Ораторска проза*. София. 1982.
- Станев 1981-1983.** Станев, Ем. *Събрани съчинения в седем тома*. София. 1981–1983.
- Станев 2003.** *Дневници от различни години*. София. 2003.
- Станева 1981.** Станева, Н. *Дневник с продължение*. София. 1981.